

ABSTRACTION OF THE SIGN IN THE UZBEK LANGUAGE

Muhayyo Khakimova

Associate Professor, Doctor of Philology

*Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan*

E-mail: mabdullaonova2002@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: abstraction, metaphor, cognitive metaphor, metonymy, nomination, polysemy, lexical meaning development.

Received: 02.05.22

Accepted: 04.05.22

Published: 06.05.22

Abstract: is one of the greatest achievements of humanity. As a result of the process of abstraction, thinking became easier, understanding came into being, language was formed. There will be an abstraction process based on any language. This article analyzes the beginning of abstract symbols of words in the Uzbek language. The development of national consciousness, semantic meaning in such cognitive metaphors is clearly illustrated by examples.

ЎЗБЕК ТИЛИДА БЕЛГИНИНГ АБСТРАКТЛАШУВИ

Муҳаён Ҳакимова

Доцент, филология фанлари доктори

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон*

E-mail: mabdullaonova2002@mail.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: абстракция, метафора, когнитив метафора, метонимия, номинация, полисемия, лексик маъно тараққиёти.

Аннотация: инсоният эришган энг катта ютуқлардан биридир. Абстракция жараёнининг натижаси ўлароқ фикрлаш осонлашди, тушунча вужудга келди, тил шаклланди. Ҳар қандай тилнинг асосида абстракция жараёни мавжуд бўлади. Ушбу мақолада ўзбек тилидаги конкрет белги ифодаловчи сўзларнинг абстракт белгилар ифодалай бошлиши таҳлил қилинган. Бундай когнитив метафоралардаги миллий онг, семантик маъно тараққиёти мисоллар билан аниқ очиб берилган.

АБСТРАКЦИЯ ЗНАКА НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мухайё Хакимова

Доцент, доктор филологических наук

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

E-mail: mabdullajonova2002@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: абстракция, метафора, когнитивная метафора, метонимия, номинация, полисемия, развитие лексического значения.

Аннотация: является одним из величайших достижений человечества. В результате процесса абстрагирования стало легче думать, появилось понимание, сформировался язык. Будет процесс абстракции, основанный на любом языке. В данной статье анализируется начало абстрактных символов слов в узбекском языке. Развитие национального самосознания, смыслового значения в таких когнитивных метафорах наглядно иллюстрируется примерами.

КИРИШ

Метафоранинг алоҳида турида абстракт маъноларни конкрет тушунчалар орқали ифодаланиши хусусидаги қарашларни атоқли испан адаби ва файласуфи Хосе Ортега-и-Гассет ўзининг машҳур «Икки буюк метафора» номли мақоласида илгари сурган. Унинг фикрича, метафоранинг иккинчи турининг моҳияти абстракт психик ҳолатларни конкрет маъноли сўзлар орқали метафорик номлашдан иборатdir. Мазкур мақолага ўзбек тилишунослигида Н.Маҳмудов муносабат билдирган. Хусусан, «Адабнинг кузатишича, метафоранинг иккинчи хил қўлланиши кўпроқ психик, абстракт тушунчаларни ифодалаши билан боғлиқ. Психик объектларни номлашгина эмас, ҳатто тасаввур қилишининг ўзи ҳам қийин, уларнинг жисмоний ўлчовлари йўқ. Масалан, қалбнинг туби деганда туб сўзи ифодалаган жойни, демак, маънони конкрет тасаввур қилиши мүшикул, албатта, идиишининг туби ифодасида англатган жой аниқ, айни сўз тегишили ассоциация асосида психик объектга кўчирилган ва уни тасаввур қилишига имкон яратган. Адабнинг таъкидлашича, худди шу ерда метафоранинг билишдаги теран ва муҳим вазифаси намоён бўлади, “метафора фақат номлаш, ифодалаши воситаси эмас, айни пайтда тафаккурнинг муҳим қуроли эканлигида кўринади».

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўзбек тилида конкрет белги ифодаловчи лексемалар абстракт белги ифодалаши кўп кузатилади. Бунда мураккаб ҳисобланган абстракт белги осонроқ бўлган конкрет белги орқали аниқроқ тасаввур қилина бошлади. Бу каби когнитив метафораларни қўйида кўриб ўтамиз.

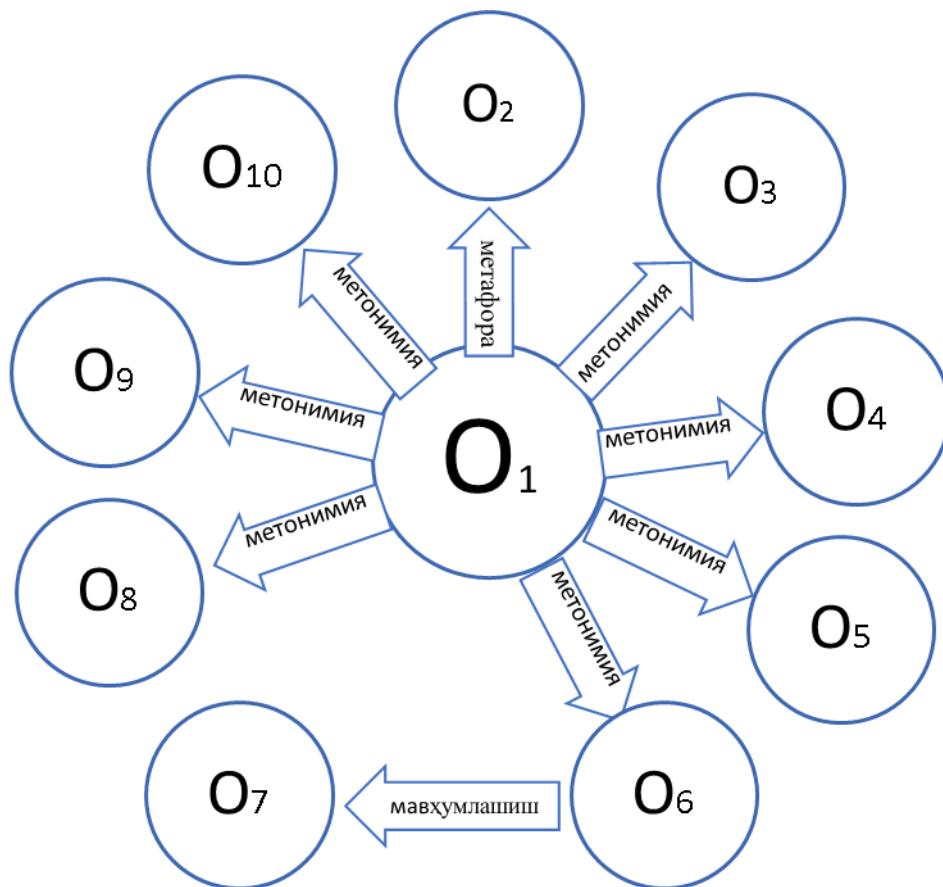
Белгининг абстракциялашишига *енгил, оқ, қора, нозик, оғир, яқин* сўзларининг маъно тараққиётини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, «енгил» лексемасининг бош маъноси вазннинг камлигини билдиради. Ушбу конкрет маънонинг тараққиёти натижасида асосида эса *енгил сезмоқ, енгил муҳим* каби контекстларда реаллашувчи «руҳан эркин, тетик ҳолатли, ёқимли ҳис-туйғули» маъноси, *енгил фикр, енгил мулоҳаза* каби бирикмаларда ойдинлашувчи «жиддий, расмона бўлмаган, енгил-елпи» маъноси, *енгил аёл, енгил бўлма* каби қуршовларда намоён бўлувчи «юзаки фикр юритадиган, ўзиши, гап-сўзига жиддий эътибор билан қарамайдиган; оёғи қинғир» маъноси шаклланган.

Нозик лексемасининг бош маъноси инсон ҳажмининг меъёрдан озлигини ифодалаши маълум. Унинг «мулойим, майин, назокатли» маъноси абстракциялашиш орқали ҳосил бўлган.

Оқ лексемасининг маъно тараққиётини кўриб чиқамиз. «Оқ» лексемасининг лексик маънолари:

1. *сфт. Қор, сут, пахта рангидаги. Оқ дока. Оқ нон. Оқ қогоз.*
2. *Оқ тусга мойил, тиник. Оқ бадан. Оқ юзли.*
3. *Оқлик. Оқча етмоқ.*
4. *Ароқ. Оқидан ичмоқ.*
5. *Чор Россияси подиосига тегишили; унинг тарафдорлари; контр-революцион.*
6. *Охирги, тоза (қулдан чиқариши ёки пардозлаш учун қилинган охирги иши ҳақида). Оқча кўчирмоқ.*
7. *Гуноҳсиз, шаънига доз тушибаган; тўғри, ҳақиқат. Текширамиз: оқни оқча, қорани қорага ажратамиз.*
8. *Оқарган тук, мўй. Сочнинг оқи.*
9. *Кўзнинг қорачиқни ўраган, тиник рангли, шаффооф қисми.*
10. *Тухумнинг оқсил моддаси. Оқини емоқ. (ЎТИЛ, 5 жилдли, 3-жилд, 187-бет).*

Оқ лексемасининг маъно тараққиётини шартли равища қўйидагича белгилаш мумкин. Зеро, миллатнинг қайси маънони қачон ва қандай боғлиқлик асосида ҳосил қилганини аниқлаш мушкул ва ҳатто, иложсизdir.

1 – расм. *Oқ лексемасининг маъно тараққиёти*

Oқ лексемасининг «Гуноҳсиз, шаънига доғ тушмаган; тўғри, ҳақиқат» маъноларини ифодаловчи 7-маъноси 6-маъносидан келиб чиқсан бўлиши мумкин. *Oқ* лексемасининг 6-маъноси «Охирги, тоза» маъноларини англатиб, асосан, қоғозга нисбатан қўлланади ва оқка кўчирмоқ, оқка ёзмоқ каби асосий лексик контекстда реаллашади. Агар 7-маънонинг «доғ тушмаган» ва 6-маънонинг «ёзилмаган» семемаларини қиёсласак, буларнинг биридан иккинчисини келиб чиқсан, дейиш мумкин. Зоро, халқимизда боланинг қалбини ёзилмаган оқ қоғозга ўхшатилиши ҳам фикримизни далиллайди. Шунда 6-маъно конкрет денотатлар учун қўлланади: қоғоз ёки шувоқ учун. 7-маъно эса абстракт тушунчани ифодалайди.

Белгининг абстракциялашувини муз лексемаси мисолида ҳам кузатиш мумкин. Муз сўзи тўртта маъно англатади:

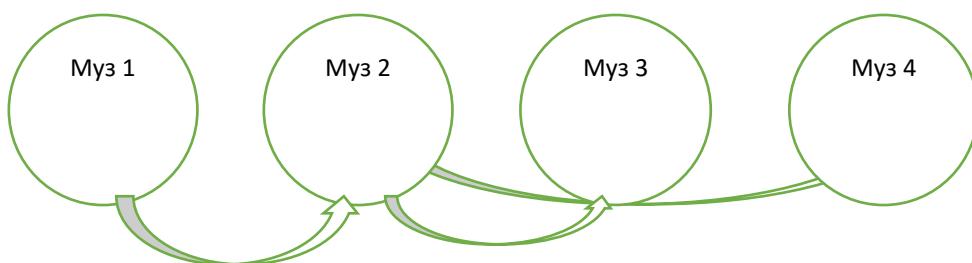
1. Сувнинг ноль даражагача совиши натижасида қотган ҳолати; ях. *Муз парчаси. Муз ёрмоқ*.
2. Муз каби совуқ. *Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришиди*.
3. *Кўчма с. т.* Жуда совуқ, ёқимсиз нарса, одам ва ш. к. ҳақида. *Суҳбат муз бўлиб кетди. Мехмонлар ичкиликка зўр бершиди*.

4. От. Совуқ.. элликка яқин киши беш-үнтадан наубат билан кириб-чиққунча, оёгимдан муз ўтиб кетди (ЎТИЛ, 5 жилди, 2-жилд, 629-бет).

Муз лексемасининг 3-маъноси абстракт бўлиб, ўзбек халқи ёқимсиз абстракт белгини совуқ белгисига ўхшатиши асносида мазкур маъно шаклланган. Бу ўринда ўзбек халқи яшаш жойининг географик ўзига хослиги, иссиқсевар миллат эканлиги белгиловчи аҳамиятга эга бўлган. Муз лексемасининг маъно тараққиётини қуидаги жадвал орқали кўриш мумкин:

1-жадвал. Муз лексемасининг маъно тараққиёти

Муз 1	Муз 2	Муз 3	Муз 4
Предмет	Белги	Белги	предметлашган белги
сувнинг қотган холати	-		
Совуқ	Совуқ	ёқимсиз	Совуқ
метонимия	абстрактлашиш		
	Метонимия		

2 – расм. “Муз” лексемасининг маъно тараққиёти

Белги маъноли сўзларнинг маъно тараққиётини таҳлил қиласр эканмиз, абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши ўлчов номларида ўзига хос кечади. Маълумки, -лик аффикси билан ясалган ўлчов номлари от сўз туркумiga хос бўлса-да, маълум бир белгини англатади. Яъни «катталик» предметни эмас, ҳажм жиҳатдан катта белгисини англатади.

Предметнинг ўлчовини билдирувчи лексемалардан -лик ёрдамида ҳосил бўлган *катталик*, *кичиклик*, *узунлик*, *баландлик*, *пастлик*, *огирлик*, *енгиллик* каби лексемалар конкрет ва абстракт маъно англатиши масаласи чуқур илмий таҳлилни талаб қиласди. *Tepa*, *past*, чуқур каби предметнинг вертикал ўлчовини белгиловчи сўзларга -лик аффиксининг қўшилиши билан ҳосил бўлган *пастлик*, *тепалик*, *чуқурлик* рельефонимлари конкрет номлардир. Зоро, улар бевосита кузатиш мумкин бўлган, яхлит объектни номламоқда.

Оғирлик сўзининг семантик структурасига назар ташласак, унда конкрет ва абстракт маъноларнинг мавжудлиги, бири иккинчисидан шаклланганлигини кузатиш мумкин:

1. Вазннинг ортиқлиги: *тошнинг оғирлиги*.
2. Қийинлик, мушкуллик: *масаланинг оғирлиги, тестнинг оғирлиги*.
3. Жисмларнинг ерга тортилиш кучи: *оғирлик ўлчовлари*.
4. Ташвиш, малоллик: *оғирлиги тушимоқ*.
5. Қийинчилик, азоб-уқубат: *кунларнинг оғирлиги, ҳаётнинг оғирлиги*.
6. Ўзини тута билиш, сиполик, босиқлик, вазминлик: *Кимнинг номуси, кимнинг ақли, кимнинг сабри, оғирлиги уни шармандалиқдан қутқариб қолди?* (ЎТИЛ, 5 жилдли, 3-жилд, 200-бет).

Мазкур маъно тараққиётининг бир йўналиши нарса ҳажмининг ортиқлиги, яъни оғирлиги уни кўтаришдаги қийинчиликка, мушкинликка асосланган. Нарсанинг оғирлиги қанча катта бўлса, уни кўтариш шунча қийин бўлади. Шу йўсинда масаланинг мушкунлиги, малоллик, азоб-уқубат каби 2-, 4-, 5- маънолари шаклланган.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиши оғирлиги Нодиранинг устига тушди. Абдулла Қодирийнинг «Мехробдан чаён» асаридан олинган мазкур гапда оғирлик сўзи «қийинлик» маъносида келмоқда. Шу асардан олинган ушбу матнда эса «ташвиш, малол» маъноси реаллашган:

— Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, — уларга нима оғирлиги бор?

Раъононинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди (А.Қодирий. Мехробдан чаён).

Кейинги гапда эса оғирлик лексемасининг «азоб-уқубат» маъноси реаллашган: Унинг бу кунларда кечириб турган холи жуда оғир, бу оғирлик устига Раъононинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзииши яна аламлик эди (А.Қодирий. Мехробдан чаён).

Нарса вазнининг оғирлиги қанча катта бўлса, унинг ҳаракати шунча кам бўлади. Яъни катта вазнли нарсанинг тортилиш кучи катта бўлади ва унинг ҳаракати шунча секин бўлади. Соддароқ қилиб, айтганда, оғир тошни силжитиш жуда ҳам кийин. Ўзбек тили эгалари мазкур белги асосида «вазмин, босик, сипо» абстракт маъносини ҳосил қилганки, бу инсоннинг яхши фазилатларидан биридир. Вазмин одамда оғир тош каби тили, хатти-ҳаракатлари, «эмоциялари тезлиги» кам бўлади. Ушбу фикримизни қуйидаги матндаги оғир ва енгил сўзларининг қўлланиши билан исботлаш мумкин:

- Пойтахтни сенга, сени Халлоқи оламга инониб кетяпман, — деди ниҳоят амир.
- Аммо хавотирим бор, — амир шундай деб ўглига савол назари билан тикилди.
- Нимадан? — деди амирзода ажабланиб.

— *Енгилсан. Бошибоидоқликка мойилсан. Ҳукмни ўтказмоқда ожиз бўлиб қолмасмикансан? Ҳукмни ўтказмоқ учун қаттиққўл, оғир бўлмоқ даркор. Кўнгилбўшилик фуқарони тўзитиб юборади* (Тохир Малик. Савоҳил).

Катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, оғирлик, енгиллик, баландлик, пастлик каби лексемалар англатаётган лисоний маъноларнинг конкрет ёки абстрактлигини аниқлаш кийин ва ҳатто, иложсиз. Зеро, ушбу лексемалар томонидан номланаётган белги конкрет моҳиятлар учун ҳам (тоғнинг катталиги, тошнинг оғирлиги, арқоннинг узунлиги, дараҳтнинг баландлиги), абстракт моҳиятлар учун ҳам (вазифанинг катталиги, масъулиятнинг оғирлиги, фикрнинг қисқалиги, тафаккурнинг пастлиги) бирдай кўлланади. *Катталиқ* бирор бир нарсанинг ҳажм, кўлам, даража жихатдан меъёрдан ортиқлигини билдиради. Бирон бир нарсанинг ҳажм, кўлам жихатдан катталигини кўриш орқали сезиш мумкин: *бинонинг катталигини кўрдим.* Худди шу тариқа *кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик* каби белгиларни бевосита кузатиш мумкин: *уйнинг кичиклигини кўрмоқ, арқоннинг узунлигини кўрмоқ, йўлнинг қисқалигини кўрмоқ, бинонинг баландлигини кўрмоқ, дараҳтнинг пастлигини кўрмоқ.* Шу нуқтаи назардан кузатиш мумкин бўлган мазкур белги номларини конкрет номлар дейиш мумкин. Лекин катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик алоҳида олинган обьектнинг ўзига хос белгиси эмас. Ушбу белгилар ёки маълум бир меъёр билан ёки бир-бирига нисбатан олинадиган обьектлар билан шартлангандир. Арчанинг яшиллиги унинг статик, бошқа обьектлар таъсирисиз фақат ўзига хос белгисидир. Ушбу белгини бевосита кўз орқали кузатиш мумкин. Арчанинг баландлигини билиш учун эса уни маълум бир бошқа бир обьект билан ёки маълум бир меъёр билан таққослаш, яъни ўлчаш лозим. Бундай кузатиш, таққослаш ва у орқали хукм чиқариш бу бевосита кузатишдан анча мураккаб бўлган ақлий идрок жараёнидир. Шу ўринда иккита бир-бирини инкор қилувчи ҳолатга дуч келамиз. Бир томондан *катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, баландлик, пастлик* каби ўлчов номлари ифодалаётган белгиларни кўриш мумкин бўлса, иккинчи томондан ушбу белгилар аввал ҳиссий, кейин ақлий мушоҳада орқали идрок этилади. Демак, ўлчов номлари ифодалаётган белгилар ҳиссий ва ақлий билишнинг ҳамкорлигида идрок этилади, деган мулоҳазага келиш мумкин. Бундай ҳамкорликда англанувчи белги номларини эса конкрет ва абстракт сўзлар ўртасидаги оралиқ ҳодиса сифатида баҳоладик. Худди шу каби *оғирлик, енгиллик* лексемалари номлаётган белгини ушлаб қўриб ҳам билиш мумкиндек туюлса-да, у ҳам ақлий жараён маҳсулидир.

ХУЛОСА

Предметнинг ўлчовини билдирувчи сифатлардан -лик аффикси орқали ясалган *канталик*, *кичиклик*, *узунлик*, *қисқалик*, *огирлик*, *енгиллик*, *баландлик*, *пастлик*, *торлик*, *кенглик* сўзларининг барчаси полисемантик бўлиб, ҳосила маънолари орасида абстракт маъно ёки маънолар мавжуд. Бунга нарсаларнинг ўлчовларини инсон характери, хусусиятларига ўхшатишимиз асос бўлган. Ушбу фикримизни қуидаги мисралар билан далиллаш мумкин:

Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

Тўқсон икки бовли ўзбак юртидур, тенглик қилинг (Турди Фароғий).

Енгиллик сўзининг абстракт ҳосила маънолари хусусида фикр юритар эканмиз, тўлиқ бўлмаган энантиосемияга дуч келамиз. Мазкур сўзниң семантик структурасида *енгилликни ҳис қилмоқ* каби контекстларда ойдинлашувчи «рухиятдаги ёқимли ҳолат, хуш кайфият» ва *енгиллик қилмоқ* каби қуршовларда реаллашувчи «оқибатини ўйламай қилинган ҳаракат, енгилтаклик» маънолари мавжуд. Бу икки семеманинг бирида ижобийлик, иккинчисида эса салбийлик коннотатив маънолари мавжуд бўлиб, коннотатив энантиосемияни вужудга келтиради. Худди шу ҳолат «оғир», «пастлик» лексемаларида ҳам кузатилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 119-120.
2. Ортега-и-Гассет X. Две великие метафоры / Теория метафоры. – M: Прогресс, 1990. – С. 68-81.
3. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ им.Ломоносова, 1997. – 320 с.
4. Шарипова К. Словообразующие аффиксы –лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1972. – 28 с.
5. Шаумян Себастьян. Абстракция в современной лингвистике// Вопросы языкознание. 2002, №1. – С. 34-57.
6. Hakimova M. Leveling lexical abstraction in uzbek language. Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. May, 2019.
7. Hakimova M. Synesthetic metaphor in uzbek language. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 2021. Volume 10. Paje. 495.